

DIASZPÓRA ÉS AZ „AMERIKAI MAGYAROK” – HÁTTÉR EGY FOGALOM ALKALMAZHATÓSÁGÁHOZ

Fejős Zoltán

I.

A „diaszpóra” görög kifejezés, szó szerint szétszóródást jelent, s hagyományosan leginkább népességszórványok megnevezésére használatos. Eredetileg és tudományos fogalomként is legszorosabb értelemben a zsidóság szétraajzására vonatkozik, azokat a zsidó közösségeket jelenti, amelyek élete nem „az országban” (*erecben*), vagyis nem Izrael földjén zajlik. A zsidóság történeti szétszóródása, közösségeinek sorsa, s ennek alapján a diaszpóralét jellemzése, értelmezése – mely korántsem egysíkú, hanem változatos és változékony – alapozza meg a társadalmi élet ilyen speciális eseteinek körülhatárolását, jóllehet az alapmintától minden más eset többé-kevésbé különbözik.¹ A tágabb s lazább szóhasználat szerint diaszpóranak szokás tekinteni más, földrajzilag széttagolt népeket, népcsoportokat, vallási közösségeket, szülőhelyükről elvándoroltak vagy menekültek telepeit, speciális foglalkozást űző munkások közösségeit, és így tovább.

Az elmúlt két évtizedben a „diaszpóra” kifejezetten divatos kifejezéssé vált. Hirtelen nagy karriert futott be a multietnikus államok etnikai viszonyait, az etnicitást és a posztmodernnek tekintett korszak népességmozgásait, új identitásait taglaló diskurzusban. Bár ebben a vonatkozásban meghatározó, központi kategóriává vált, továbbra is gyakorta előfordul, hogy reflektálatlanul, egy-egy népeiséget, népeiségtöredéket pusztán megnevező vagy leíró „morfológiai” eszközként használják. Ez a mód lényegében nem vesz tudomást arról, hogy milyen nagy mértékben megváltozott a szóban forgó kifejezés jelentése és ezáltal használhatóságának a módja, ami természetesen összefügg a jelenlegi diaszpórák, illetve a történeti minták közötti különbségekkel. Arra is utalhatunk, hogy a diaszpórákat olykor már eddig is ideológiai, etikai s a zsidóság esetében teológiai értelemben² fogták fel, ami eleve többet jelentett, mint a szétszóródás vagy a szórványlét pusztán megnevezését, leírását. De ennél is fontosabb, hogy a „diaszpóra” egyre inkább olyan tudatosan alkalmazott elméleti fogalomná – vagy sokkal inkább meghatározott interpretációs irányt kifejező metaforává – vált, amely az etnikai létformák és a térbeli mobilitás értelmezé-

¹ A diaszpóra héber megfelelője a *galut*, mely azonban a 'fogság' jelentést is tartalmazza. A zsidó hagyomány diaszpórafelfogását és a zsidó diaszpóra jellemzőit behatóan tárgyalja Komoróczy 1992, 230–304.; Médam 1993; Tölölyan 1996, 9–12.; Cohen 1997, 1–29.; Bauman 2000.

² Lásd például a „száműzetés teológiája” fogalmát Avinerinél (1994, 17.).

sének új útjait egyengette. Az általa ajánlott, követett perspektíva határozottan felnagyítja az ily módon diaszporikusként megnevezett állapotok, az államhatárokon átnyúló társadalmi s kulturális terek, a nem egynemű és részleges azonosságformák jelentőségét, bizonyos metaforikus értelmet társtítva így hozzájuk. Amikor 1991-ben az új diaszpórakutatások fő fórumaként a *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* című folyóirat útjára indult, az alapító szerkesztő, az amerikai örmény társadalomkutató, Khachig Tölölyan az első szám bevezetőjében a következőképpen fogalmazott: „A »diaszpórat« átmenetileg arra használjuk, hogy jelezzük azon meggyőződésünket, miszerint az egykor a zsidók, görögök és örmények szétszóródását leíró kifejezés jelente ma azon tágabb szemantikai mezővel osztozik, mely olyan szavakat foglal magában, mint a bevándorló, a külföldi (*expatriate*), a menekült, a vendégmunkás, a száműzött közösség, a tengerentúli közösség, az etnikai közösség. Ez a transznacionalizmus szótára, amelynek bármelyik kifejezését több rovásban is figyelembe lehet venni.”³ Időközben az új szemléleti perspektívát felkínáló diaszpóratanulmányokban megfigyelhető, hogy nem csupán megerősödött a fogalmi-elméleti elemzések irányzata, hanem megfogalmazódnak a túlzottan általánosított vagy egyoldalú felfogások kritikái is.⁴

A diaszpórák iránti növekvő érdeklődés háttérben alapvetően két mozgatórugót lehet érzékelni. Ez egyrészt nyilvánvalóan összefügg a globalizáció jegyében érvényesülő, azt kiteljesítő mai migrációs és etnikai folyamatokkal, a posztkolonializmus, a posztkommunizmus fejleményeivel, amelyek eredményeként világszerte új diaszpórák jönnek létre, a régiek jellege, szerepe gyakran átalakul, a hagyományosabb, adott helyhez kötött etnikai, nemzeti identitásformák viszont megkérdőjeleződnek, s a lojalitások, kollektív és egyéni identitások újabb típusai figyelhetők meg. A svéd antropológus, Ulf Björklund a globalizáció mai körülményei paradoxonának tartja, hogy „a nemzetállamok milyen sebezhetővé válnak a földrajzi határokon keresztül folyó mozgások miatt, miközben a »transznacionális« nemzetek virágznak az ilyen forgalom eredményeként. Még hozzá az állam segítsége nélkül prosperálnak, amelyre máskülönben úgy szokás hivatkozni, mint a nemzetek hatásos alakítójára és fenntartójára.”⁵ Szerinte az új kommunikációs technológiák fejlődése és a térbeli kötődések, „közelségek” gyengülése váltja ki ezt az ellentétes változást. Az ennek köszönhetően kialakuló új diaszpórák példái és tapasztalatai befolyásolták a történelem- és társadalomtudományok újabb kutatásait, ahol – s másrészt ezt szükséges kiemelni – nagy teret nyert a nemzet, az etnikai közösségek, illetve identitások kialakulásának, „megkonstruálásának” és folytonos változásának, átértelmezésének mechanizmusait előtérbe állító, valamint azt

³ Tölölyan 1991, 4–5.

⁴ Az alább idézett irodalmon kívül az újabb fejlemények főként a *Diaspora* hasábjain követhetők nyomon, de másutt is egyre sűrűbben jelennek meg a témába vágó írások. Áttekintő jelleggel lásd Cohn 1977; Anthias 1998; Werbner 2000, 2002; Levy 2000; Butler 2001; Krings 2003.

⁵ Björklund 2003, 352.

ilyen értelemben vizsgáló ún. konstrukcionista irányzat. Az újabb diaszpóratanulmányok ennek a törekvésnek az egyik ágát jelentik, ráirányítva a figyelmet a különböző államkereteken átnyúló, transznacionális léptékben kibontakozó társadalmi jelenségekre, valamint az idegen környezetbe került népességcsoportok szerveződésének, „konstrukciójának” folyamataira.

Ezt a kettősséget az idézett folyóirat szerkesztője, Khachig Tölölyan egy újabb írásában egy további fontos tényezővel egészítette ki, s ez részben módosítja is a „diaszpóra” konjunktúrájának magyarázatait. Az elmúlt három évtizedben lezajlott társadalmi, politikai, ideológiai – „ténybeli” – fejlemények olyan diszkurzív változásokkal jártak együtt, amelyekben Tölölyan szerint a humaniőrak, a szépirodalom, a művészetek, a kulturális kommentárok, valamint az egyetemi világ közvélemény-formáló személyiségei játszottak nagy szerepet. A nyelvi fordulatért leginkább a volt gyarmatokról származó írók, egyetemi oktatók, közéleti szereplők a felelősek. Saját tapasztalataik alapján a népesség mindenféle szétszóródását és az etnikai szórványokat ők kezdték előszeretettel diaszpórának nevezni s egyúttal rendszerint pozitív mintaként értelmezni. Mindez természetesen nem semleges eljárás; nem az a tudományos, intellektuális közegben, mert az ilyen felfogás a tények megítélésében egyértelműen szemléletváltást jelent. A nyelvi meghatározás és reprezentáció sokféle ok miatt végbemenő változása ugyanakkor a „való” világban is hatással van arra, hogy ki miként „vélekedik önmagáról, és hogyan »reprezentálja« magát önmagának és másoknak”.⁶

A magyarországi diskurzust többnyire a „diaszpóra” reflektálatlan használata jellemzi. A magyarországi el- és bevándorlások történetét, mai folyamatait vizsgáló kutatásokban vagy a kisebbségek tanulmányozása során érdemben még alig merült fel, hogy a diaszpóra fogalmának milyen analitikai értéke van, s milyen lehetőségekkel kecsegtet a magyar etnikum létformáinak leírása terén és az újabb társadalmi-kulturális mozgások jobb megértése szempontjából.⁷ Kezdd lépésként a továbbiakban először néhány, a diaszpórák fő ismérveit rögzítő gondolatot foglalok össze az újabb irodalom alapján, majd ennek fényében fogalmazok meg négy kérdéscsoportot az „amerikai magyarok” mint az „anyaországtól” távoli magyar népesség legjelentősebb csoportja kutatásának aktuális problémáit illetően.

II.

Az újabb diaszpórafelfogások egyik kezdeményezője John Armstrong, aki egy 1976-os tanulmányában a diaszpóráknak különböző típusait különböztette meg. A cári Oroszország német és zsidó közösségeit tanulmányozva, és né-

⁶ Tölölyan 1996, 16.

⁷ Kivételt jelent Sik (2000) és az amerikai magyarok vonatkozásában Fejős (1995; 2002). A fogalom eredetét, a zsidó hagyományban játszott szerepét Komoróczy Géza elemezte sokoldalúan, megmutatva ezzel is az etnikai csoportszerveződés több általános alapkérdését: Komoróczy 1992, 230–304.

hány más történeti példára is hivatkozva Armstrong a „diaszpóra” kifejezést az olyan „etnikai kollektivitásokra” tartotta alkalmazhatónak, amelyeknek „egy adott államközösségen belül nincs területi bázisuk”. Más szóval diaszpórának az olyan „kicsiny kisebbségeket” tarthatjuk, amelyek „egy állam minden szegletében” megtalálhatók, tehát szórványban élnek. Attól függően, hogy a diaszpórák milyen viszonyban vannak, milyen interakcióban állnak azzal a multietnikus állammal, amely területén megtelepedtek, Armstrong megkülönböztet úgynevezett *proletár és mobilizációs diaszpórákat*.⁸ Míg az előbbi emberek hátrányos helyzetű, marginális csoportjaira utal, mint például a 19–20. század fordulóján a tengerentúlra vándorolt európai parasztok, szakképzetlen munkások tömegei, addig az utóbbi az olyan tudatos, jól szervezett közösségeket jelenti, amelyek „magasabb fokú civilizációval”, továbbá különféle speciális foglalkozásbeli, kommunikációs stb. készségekkel bírván képesek arra, hogy befolyásolják az őket befogadó államok működését, gazdaságát, sőt az ország külföldi kapcsolatait. Ez utóbbira példaként a szerző az Oszmán Birodalomban élt görögöket, zsidókat, örményeket említette, valamint a cári birodalom német közösségeit. Az aktivitás ilyen két szintjét másként a kezdeti és a kifejlődött vagy az alvó és az aktív diaszpórák megnevezéssel is meg lehet különböztetni.⁹ A mobilizációs diaszpórákat Armstrong további két típusra osztotta. Az egyik a diaszpóra *archetipikus* változata, amely nem más, mint a zsidó diaszpórák modellje; ezt – a szerző szavaival élve – a „diaszpórahelyzet teljessége és tartóssága” jellemzi. Ezzel szemben beszélhetünk *helyzeti (situational)* diaszpórákról – ilyenek például a századok során többé-kevésbé beolvadt kelet-európai német közösségek –, amelyek részlegesek, és amelyek léte időben korlátozott. A két utóbbi típus abból a szempontból is különbözik egymástól, hogy e diaszpórákban élő népességcsoportok a valóságos vagy a számukra már csak mitikus emlékképként élő óhazához nem azonos módon, nem azonos mértékű intenzitással kötődnek.¹⁰

A diaszpóra és az óhaza közötti viszony problémája, valamint a nemzetközi konfliktusok természetének átalakulása miatt a diaszpórák a nemzetközi kapcsolatok elméletében és politikai elemzéseiben is előtérbe kerültek. A diaszpórák politikai aktivitása, illetve az anyaországok diaszpórapolitikája nemzetközivé teszi az etnikai problémákat, főként a konfliktusokat, de kezelési módjaikat is. Amerikai, izraeli, francia, brit kutatók elsősorban a diaszpóráknak az államközi kapcsolatokban s újabban a nemzetközi terrorizmusban betöltött szerepét, „geopolitikáját” kísérik figyelemmel.¹¹ Ezek a megközelítések elsősorban a politikailag legaktívabb – a leginkább mobilizált – diaszpórákra irányították a figyelmet. A politikai elemzések ugyanakkor szociológiai, kulturális antropológiai szempontból is fontos tanulságokkal járnak. Egy jelentős,

⁸ Armstrong 1976, 393.

⁹ Ez utóbbi elnevezést Alain Médam (1993) alkalmazza.

¹⁰ Armstrong 1976, 394.

¹¹ Sheffer ed. 1986; Géopolitique 1989; Esman 1990; Sheffer 1994; Shain 1994–95; Anderson 1995 stb.

mintát adó, még az 1980-as évek derekán végzett amerikai–izraeli közös kutatási program a különböző etnikai csoportok és diaszpórák által működtetett, államhatárokon átnyúló – politikai, gazdasági, társadalmi – kapcsolatrendszerket vizsgálta. E hálózatoknak a nemzetközi politikára gyakorolt hatását az óhaza, a befogadó ország és a diaszpóra közötti kölcsönhatások hárompólusú fogalmi keretében elemezték. Ebben az összefüggésben, összehasonlító tanulmányok alapján, a diaszpórát a következőképpen definiálták: „A modern diaszpórák olyan migrációs eredetű etnikai kisebbségi csoportok, amelyek idegen befogadó országokban tartózkodnak és tevékenykednek, de erős érzelmi és gyakorlati kapcsolatokat tartanak fenn származási országukkal – óhazájukkal.”¹² Ez a megfogalmazás azt hangsúlyozza, hogy a diaszpórák közösségek vándorlások, migrációs népességmozgások eredményeként jönnek létre, továbbá azt, hogy a diaszpóra tagjai tudatosan tartanak fenn valamilyen kapcsolatot elszármazási helyükkel. Ahhoz, hogy egy népcsoportot joggal diaszpórának tartunk, ez a két tényező látszik meghatározó szerepűnek. Következésképp nem minden szórványhelyzetű kisebbségi csoport, etnikai enklávét tekinthető valódi diaszpórának. Nem szerencsés tehát minden idegen környezetbe vetődött népességcsoportot magától értetődően diaszpórának nevezni. Más megfogalmazásban: azt kell látnunk, hogy diaszpórának lenni mást, többet (is) jelent, mint elvándorolni, elmenekülni vagy valamilyen egyéb ok miatt a szülőföldről távol élni. Ezt a sajátos érzést, érzelmi és tudati állapotot fogalmazzák meg s általánosítják a diaszpórát értelmező gondolkodók szövegei, miközben a diaszpóra mint a társadalom sajátos szerveződési módját a tudományos megközelítések próbálják leírni és magyarázni.

Két francia szerző, Gérard Chaliand és Jean-Pierre Rageau *A diaszpórák atlasza* című munkájában a klasszikus és a jelentősebb diaszpórák történetét, mai demográfiai helyzetét, illetve kulturális jegyeit foglalta össze. Ebben szemléletes térképekkel ismertetik a zsidók, cigányok, örmények, görögök, libanoniak, írek, az amerikai kontinensre hurcolt afrikaiak, a kínaiak, indiaiak, palesztinok és a vietnamiak, koreaiak szétszóródását, valamint főbb diaszpórák közösségeit. A szerzők szerint négy kritérium – ezek kombinációja vagy valamelyikük meghatározó jellege – alapján lehet meghatározni, hogy mely szórványnépességet tekintünk diaszpórának. Ezek a következők:¹³

1. Egy vallási vagy etnikai csoport *kollektív szétszóródását rendszerint – gyakran politikai természetű – kataklizma idézi elő*. A szempont teljességgel érvényes a zsidók, az örmények s bizonyos megszorítással az Afrikából elhurcolt rabszolgák leszármazottai esetében. Az írek, kínaiak, indiaiak tömeges múlt

¹² Sheffer ed. 1986, 3.

¹³ Chaliand–Rageau 1991, XII–XVII. Bevezetőjükben a szerzők az atlaszban tárgyalt csoportok mellett szólnak kisebb létszámú, kevésbé jelentős diaszpórákról is, s többé-kevésbé rájuk érvényesen használják a „féldiaszpóra” (*sémi-diapora*) fogalmát. Ez a terminus arra a helyzetre utal, amikor az adott etnikumhoz tartozók többsége saját államban és nem szórványban él. Ez a kisebbek mellett például a kínaiakra, indiaiakra is érvényes.

századi elvándorlását nem politikai üldöztetés, hanem az ínség, a nagy nyomor váltotta ki, s ebből a szempontból lehet a szétszóródás motivációjaként széles tömegeket érintő súlyos megpróbáltatásról, valóságos katasztrófáról beszélni. Ebből következik – fűzhető tovább a gondolatmenet –, hogy a diaszpórák „migrációs eredete” még az önkéntes elvándorlások többsége esetében sem vezethető le valamilyen pozitív előjelű, illetve célú helyváltoztatásból. A diaszpóra és a trauma a történelem tanúsága szerint nem véletlenszerűen kapcsolódnak össze.

2. Egy diaszpórát a *kollektív emlékezet* összetartó ereje is meghatároz. Ez részben a szétszóródást előidéző történeti események ismeretének, a traumatikus élmények narratíváinak továbbadását szolgálja, részben, tágabb értelemben, kulturális örökséget jelent, amely gyakran vallási jellegű. A szerzők hangsúlyozzák, hogy ez a kollektív emlékezet főként a megrázó csapásokat átélte népeknél erős: az örményeknél, a zsidóknál, a palesztinoknál. Figyelmet érdemelnek az afrikai-amerikaiak körében jelentkező „visszatérési” s más Afrika-tudatot kidolgozó ideológiák. A negatív példa a cigányok esete, akik a genocídium emlékét csak korlátozott mértékben őrzik, bár – tehetjük hozzá – ezen a téren újabban jelentősen változik a helyzet. A környezettől elkülönítő vallási hagyomány – például az örmény nemzeti vallás vagy a kis asszír (ajszori) diaszpóra esetében a káldeus kereszténység¹⁴ – az idegenbe került individuumok közötti fokozottabb összetartást segít (het)i.

3. A diaszpórákat az *identitás megőrzésének, az örökség továbbadásának szándéka* jellemzi, bármilyen legyen is egyébként a befogadó társadalomban való integráltságuk foka. Egy diaszpóra jellegét – térbeli kiterjedésén túl – leginkább ez, az „örökség átadásán alapuló, kisebbségi csoportként való fennmaradás akarata” határozza meg. Ez a szempont nagymértékben összefügg az előző, s részben a következő, a negyedik kritériummal. A lényeg a kollektív identitás alakításának, fenntartásának tudatossága, amely rendszerint széles körű és hatékony egyesületi, szervezeti és kommunikációs hálózatok kiépülésével jár együtt. Ezt rendszerint a vallás is előnyösen befolyásolja, bár ennek szerepe nem minden csoportnál azonos: így például alapvető a zsidóságnál, fontos a nem keresztény környezetbe került örményeknél, de elhanyagolható a cigányok esetében, akik mindenütt átveszik környezetük vallását, s elkülönülésük elsősorban az életmódon, helyenként a nyelven alapszik. A diaszpórák-összegek fennmaradása a csoport nagyságától, a szórványnépeség létszámától, demográfiai összetételétől is függ.

4. A történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a diaszpóralét egyik legfontosabb kritériuma az *idő*. A diaszpórák az idegenben élés tartósságát jelentik, így csak hosszabb idő elteltével derül ki, hogy egy-egy szülőhelyéről kirajzott, elűzött népcsoport több generáción keresztül megőrzi-e fennmaradásának vágyát (ami természetesen nem azonos a változatlansággal). Így a szerzők szerint csak hosszabb távon mérhető fel, hogy a vietnamiaknak az 1970-es évek

¹⁴ E példát Komoróczy Géza (1992, 310., 333.) is kiemeli; mai helyzetükhöz lásd Yacoub 1994.

közepétől megindult elvándorlása milyen tartós diaszpórák közösségei kialakulását eredményezi. További példák szintén kézenfekvőek. Ugyanakkor a diaszpórák hosszabb-rövidebb virágzás után meg is szűnhetnek. Ez lett a sorsa például az olyan nagy múltú városi-kereskedő diaszpórának, mint az erőszakkal elűzött törökországi görögök vagy a Franciaországba vándorolt olaszok, lengyelek kolóniáinak. Az idődimenziót más, a szerzők által nem érintett szempontból is tekintetbe kell venni, mégpedig abban a vonatkozásban, hogy más társadalmi, kulturális karaktere van egy kiformalódó, folyamatos utánpótlással feltöltődő és egy szervezetenként meggyengült, létszámában fogyatkozó, felmorzsolódó diaszpórának. Itt részben a már említett proletár és mobilizációs típus különbségének egy lehetséges szociológiai összefüggését ismerhetjük föl.

A felsorolt kritériumok – bár elsősorban a földrajzi áttekintés, az atlasz praktikus céljait szolgálták – a diaszpórahelyzet alapvető ismérveit határozzák meg. Fontos még a diaszpórák közösségei egymás közötti kapcsolatainak intenzív ápolása és az óhazával való kontaktus fenntartása.¹⁵ Ezeken kívül a fogalmi értelmezés szempontjából újabb jegyek jószerivel alig merülnek fel, s az egyes szerzők többnyire ezeket kombinálják. Egy másik francia munka szerkesztője, Michel Bruneau a diaszpóra szervezetsége, strukturáltsága, az államhoz fűződő viszonya és a világban való elterjedés alapján igyekszik a diaszpórák különbségeit körülhatárolni, típusait megkülönböztetni. Úgy látja, hogy ezek a jegyek a vallás, a politika és a gazdasági tevékenység terén érvényesülnek elsősorban. Aszerint, hogy melyik az adott csoport fő fókuszpontja, „óvatos” tipológiként megkülönböztethetjük a vállalkozói-kereskedői, a vallási és a politikai diaszpórákat, amelyek között nem kizártak az átfedések sem.¹⁶ Részben hasonló eredményre jut Robin Cohen, aki a bevett és legáltalánosabb „áldozat” (*victim*) típusú diaszpórákat – zsidók, afrikaiak, örmények, írek, palesztinok – mellett négy további megkülönböztet meg: 1. a gyarmatosító/kolonialista diaszpóra (például az ókori görögök, a britek, az oroszok), 2. a munkás/szolgáltatói diaszpóra (a szerződéses indiai, kínai munkások, a szikhek, a török és olasz vendégmunkások), 3. a kereskedői/pénzügyi/professzionális diaszpóra (velenceiek, libanoniak vagy a mai indiaiak, japánok magasan képzett csoportjai), 4. a kulturális/hibrid/posztmodern diaszpóra (karibiak, mai kínaiak, indiaiak).¹⁷ A szerző ugyanakkor három rokon, de mégis különböző emberi társulást is megnevez, amelyekről a diaszpórákat el kell különíteni. Így nem alkotnak önmagukban diaszpórákat a világvallások világszerte szétszóródott tömegei, a határvidékek mentén kialakuló kultúrák képviselői és a standard kisebbségek.

¹⁵ Tölölyan 1996, 14. (a hagyományos diaszpórák kapcsán); 28–29. (a mai viszonyok között). Vö. Safran 1991; Cohen 1997, 26. – a szerző a fentebb felsorolt vonások alaposabb differenciálásával kilenc jegyet sorol fel a diaszpórák jellemző vonásaként. Butler, 2001, 190–192.

¹⁶ Bruneau 1995, 19–20.

¹⁷ Cohen 1997, 178–187. Jellemzésül a szerző „kertészeti” metaforákat használ, ezzel fejezve ki az egyes típusok meghatározó jegyét: gyomtalánítás (áldozati), magvetés (gyarmatosító), áttelepítés (munkás), dugványozás (kereskedői), beporzás (hibrid). Uo. 178.

Gyakori, hogy közülük különböző csoportok diaszpórikus helyzetbe kerülnek, sajátos jellemvonásaik pedig kifejezetten elősegítik az ilyen körülmények közötti fennmaradásukat, de egészében nem alkotnak diaszpórákat.¹⁸

A formális tipológiák, bármilyen hasznosak is, csak kiindulópontot jelenthetnek a mai diaszpórák, diaszpórai azonosságok egyedi, de egyben paradigmatisztikus jellemző jegyeinek kimutatásához vagy funkcióik, működésük leírásához, összehasonlító elemzéséhez. Ezek fő aspektusaira inkább az újabb interpretációs irányok, elemzési módok derítenek fényt. Így az egyik fontos – már említett – kérdés a diaszpórák „migrációs eredete”, amelyet William Safran vett tüzetesebb vizsgálat alá. Szerinte szoros megfogalmazásban diaszpórának a „száműzött kisebbségi közösségeket”¹⁹ tekinthetjük. Ezzel a fordulattal a szerző azt hangsúlyozza, hogy a diaszpórák nem önkéntes, hanem *erőszakos* migráció – a lakosság elűzése, kitelepítése, üldöztetése stb. – következtében jönnek létre. Ennek alapján a gazdasági okok miatt elvándorolt munkások közösségeit többnyire nem jogosult diaszpórának tekinteni. (Erre alább még visszatérek.) Bár a szerző a kényszervándorlás elsődlegességét vallja, szerepét mégsem abszolutizálja. Így diaszpórának tartja a mai Franciaország portugál és maghrebi bevándorlóit, valamint a németországi török vendégmunkásokat. A szerző ugyanis úgy véli, hogy ezekben az esetekben nagyobb szerepe van a csoportok kollektív identitásának vagy „óhazatudatának”, mint a diaszpórai léthez vezető kiváltó okoknak, a migrációnak. A közösségi szolidaritás, amely az óhaza iránti elkötelezettségben nyeri el legfőbb értelmét, nem korlátozódik tehát az erőszakkal elűződött csoportokra. De valószínű, hogy ezekben az esetekben az a faktor játszik még döntő szerepet, amelyet más összefüggésben a szerző is említ: a bevándoroltak azt tapasztalják, hogy nem sikerül egészben betörniük a befogadó társadalomba – többnyire annak ellenséges attitűdjei miatt –, s ezért elidegenedettnek érzik magukat. Ez erősíti befelé fordulásukat, az egymás közötti szolidaritás tudatos és intézmények által is jól szervezett, karbantartott formáit.

William Safran azt is aláhúzza, hogy a szülőföldről való elszakadás nem minden esetben vezet a diaszpórára jellemző körülmények kialakulásához, miként a népesség szétszóródása sem okvetlenül eredményezi ezt. Véleménye szerint míg például az 1830-as lengyel nemesi felkelés bukása után Franciaországba távozott lengyel emigránsok vagy a második világháború következtében elmenekültek valódi diaszpórákötösségeket alakítottak ki, addig a 19–20. századi, az Egyesült Államokba irányuló lengyel paraszti kivándorlás nem járt ilyen eredménnyel. A szerzővel ellentétben felvethető azonban, hogy az ilyen amerikai lengyel közösségekben is kifejlődött az óhaza, a lengyel nemzeti érdekek – olykor határozottan felerősödött – tudata, s a kivándorlók egy része az önkéntes elvándorlás ellenére haláláig nem adta fel a visszatérés vágyát. Az „örök visszatérés mítosza” pedig a diaszpórák jellemző vonása, miként ezt a szerző írása lényegként kifejtette. Az persze igaz, hogy a lengyel és más pa-

¹⁸ Robin 1997, 187–194.

¹⁹ Safran 1991, 83.

raszti bevándorlók kollektív fellépéssel csak alkalmanként tanúsítottak határozott elkötelezettséget kibocsátó országuk iránt. Más szavakkal: kifejezetten diaszpórajelleget csak időlegesen és részlegesen öltöttek.

A kivándorlás, a migráció (nemritkán a száműzetés) és a diaszpóra tehát szorosan összetartozó jelenségek. Ezúttal csak utalok arra, hogy olykor diaszpórának tekintenek a migrációtól független más típusú kisebbségeket, etnikai csoportokat is, s nem csupán metaforikus értelemben. Richard Marienstras például úgy véli, hogy a kifejezéssel olyan kisebbségi csoportok is leírhatók, „amelyek identitásának tudatát egy »másutt« – területileg velük nem összefüggően – elhelyezkedő csoporttal kapcsolatban határozzák meg”.²⁰ Érvelését a Brüsszelben élő etnikai csoportok keveredésével támasztja alá. A főváros nyújtotta munkaalkalmak vonzereje annyira megnövelte az ország francia nyelvű területéről érkező bevándorlók számát, hogy egyre többen voltak kénytelenek a 19 kétnyelvű brüsszeli kommunán kívül megtelepedni. A szerző szerint 1977 előtt ezek a bevándorlók diaszpórákat alkottak, mert kívül estek az azonos nyelven beszélők központi területén. Ekkor közigazgatásilag a kétnyelvű kommunák területéhez kapcsolták őket, s ezzel lehetővé vált, hogy a szóban forgó frankofon lakosság „szimbolikusan és jogilag kikerüljön” ebből a diaszpórahelyzetből. Itt tehát nem arról van szó, hogy diaszpórának lehetne tartani az egymás mellett élő flamand vagy vallon kisebbségeket. Nem is az adott csoport migrációs eredete a lényeges, hanem az, hogy ez egy olyan állapot sajátos esete, amely lényegében minden diaszpóra helyzetre érvényes: a szórvány periferikus helyzete a „centrummal”, a tényleges vagy mitikus óházával szemben. Nem ennek a tanulmánynak a feladata végiggondolni, hogy hasonló megfontolások miatt milyen hozadéka lenne annak, ha a „határon túli magyarok” helyzetének változó és állandó elemeit – identitásképletét, orientációs mintáit, vándorlási potenciálját – a diaszpórakoncepció alapján próbálnánk elemezni.²¹

Már eddig is érzékelhettük: a diaszpórával kapcsolatos felfogások és interpretációk nagy hányada többé-kevésbé egységesen azt állítja – de legalábbis azt sugallja –, hogy a diaszpóra távolról sem ideális élethelyzet. Még az aktív, a határozott célokért küzdő mobilizációs diaszpórák sem tekinthetők kivételnek. A diaszpóra a veszteség, a kiszolgáltatottság világa. Az eredet traumája, az idegenben élés, a „központtól” való elszakitottság távolról sem irigylésre méltó sors. Ez természetesen nem meglepő, hiszen a történeti példák az erőszak, a kiközösítés és az idegenben élést súlyosan megterhelő repressziók és szimbolikus kizárási mechanizmusok számtalan esetét jelzik. Ezért is olyan erős a Cohen által „áldozati” típusnak nevezett hagyomány. A „diaszpóra” szónak az európai nyelvekben – mint Komoróczy Géza megjegyzi – „némi lekicsinylő

²⁰ Marienstras 1989, 120.

²¹ Ezt annak ellenére fontosnak tartanám, hogy egy kutatás tanúsága szerint (Sík 2000) a mai kisebbségpolitikusok zöme magát az ilyen kérdésfeltevést is abszurdnak tartotta – bizonyára a fogalom köznapi értelme alapján. A státustörvény transznacionális keretben való elemzéséhez lásd Stewart 2003.

árnyalata” van. Párhuzamos ez a héber szóhasználattal, amelyben az *erec* el-lentétét kifejező, „fogság” jelentésű *galut* Komoróczy véleménye szerint a zsi-dó hagyományban „mindig és mindenütt egy kicsit a babiloni »fogság«”.²²

Ezzel szemben újabban egy másféle beszédmód is teret nyert. A diaszpóra jelenségének meglehetősen eltérő víziója kristályosodik ki napjaink kiterjedt migrációs folyamatai és a globális kommunikációs kapcsolatok, a megköny-nyebbedett helyváltoztatás lehetőségei nyomán, azok politikai, társadalmi és kulturális hatására. A „régiekhez” képest a valóságban is másfélék egyes mai diaszpórák, nem csak az értelmezést tekintve. Elsősorban a posztkolonia-lizmus, a globalizáció elméletei, humanista víziói, szociológiai, antropológiai elemzéseivel vetették fel azt a nézetet, hogy a diaszpórát jellemző körülmények nem (vagy nem csupán) romboló hatásúak, hanem kedvező lehetőséget te-rementenek új identitások kidolgozására. Erre persze elsősorban a demokratio-kus berendezkedésű, a pluralizmust elismerő és támogató befogadó orszá-gokban nyílik lehetőség. Az ilyen azonosságok nem – vagy nem csak – a száműzetés, a kiátkozás által elszenvedett veszteségek ellensúlyának, „feldol-gozásának” sajátos formáit jelentik, bár a nosztalgia, az érzelmesség például ma is jelentékeny szerepet játszik. A lényeg azonban az, hogy a diaszpóra új, a bevett uralmi formákat támadó, felszámoló élet- és azonosságstratégiák remé-nyével kecsegtet. A nélkülözés, a múlt elvesztése, úgy tűnik, többé nem magá-tól értetődő és kizárólagos jellegzetessége a diaszpórák létrejöttének. Még a száműzöttek, menekültek diaszpórái is – olvashatjuk egy, az etiópiaiak esetét elemző tanulmányban – „olyan termékeny térnek felelnek meg, ahol a tapasz-talatok rendezésének új formáit és módjait dolgozzák ki, ahol az új identitások előhívása érdekében az emberek új kapcsolatokat, társulásokat és közössége-ket alkotnak”.²³ Különösképpen pedig azoknak, akik számára megadatik az óhazába való időnkénti, rendszeres (vagy akár végleges) visszatérés valóságos és nem mítikus vagy csak vágyott lehetősége, a diaszpóra az otthonnal és a tá-gabb világgal való együttes kapcsolat nagy lehetőségét teremti meg. Itt is szó van azért bizonyos marginalitásról, az „otthon”, az „úton levés” folyamatos személyes és kollektív értékelésének, revideálásának követelményéről. „Indiai-nak lenni [a mai brit] társadalomban – írja Salman Rushdie az *Elképzelt szülő-földek* című nevezetes esszéjében – annyi, mint mindennap szembenézni a meghatározás nehézségeivel. Mit jelent indiainak lenni Indián kívül? Hogyan lehet a kultúrát úgy megtartani, hogy ne kövesedjen meg? Vajon hogyan kell beszélnünk az önmagunkat és közösségünket illető változás szükségességéről úgy, hogy közben ne játsszunk fajunk ellenségeinek kezére?”²⁴

Az újabb fejlemények és elemzési szempontok egyik nagy hatású kommentárjában az antropológus James Clifford úgy vélekedik, hogy a bevett diaszpó-radiskurzust általában jellemző „vesztesség és túlélés” motívumai előzetesen

²² Komoróczy 1992, 234–235.

²³ Sorenson 1992, 201.

²⁴ Rushdie 1996, 28. Íróként ezt a helyzetet Rushdie egyértelműen termékeny vidék-nek tartja. Uo. 26.

megbéklyózzák gondolkodásunkat.²⁵ Az újabb diaszpóraszíntereknek szentelt művek viszont azért fontosak, mert az etnikumhoz tartozásnak az egyenes vonalú asszimilációs modelltől eltérő lehetőségeit állítják előtérbe, az újabb felfogású történeti munkák pedig azért, mert „a kozmopolita élet nem nyugati vagy nem csak nyugati modelljeinek újrafelfedezéséről szólnak”. Ezek jelentősége abban áll, hogy a posztkolonializmus történeti előzményeit mutatják meg. Ebből láthatjuk ugyanakkor, hogy a nemzetállamokban működő, az azokkal, valamint a globális technológiákkal és piacokkal szemben fellépő transznacionalisták az együttélés új formáit testesítik meg.²⁶

Sok szempontból hasonló jellegű áttekintésében Khachig Tölölyan – mint már említettem – a diszkurzív fordulatról ír. A diaszpóra „kedveltségének” egyik hozadéka az, hogy az egyéni azonosságképletek sokféleségére és az „állam nélküli hatalom” új formáira terelte a figyelmet. Fenntartással él azonban főként az előzővel szemben, mert nem egyértelmű, hogy szerencsés volt-e a kifejezés ilyen értelmű nagyfokú térnyerése. A mobilitást, a rugalmas és sokrétű azonosságokat ünneplő szubjektív megközelítés leszűkíti a diaszpóra jelentését, főként akkor, ha – mint írja – „az elmélet vezérelte szövegelemzések teremtette azonosság- és szubjektívsideákat a diaszpóralét *társadalmi* szövegére vetítik ki”.²⁷ Szociológiai értelemben ugyanis a diaszpóra kollektivitás, nem egyszerűen térben szétszóródott kreatív egyének halmaza. A diaszpórikus állapottal kapcsolatos elvárások, imaginációk pedig nem törvényszerűen vágnak egybe a diaszpórák valóságos létéből származó csoporttapasztalatokkal. A „mi a jelentése a diaszpóranak mint életmódnak”²⁸ kérdésére empirikus, szociológiai jellegű választ kell adni, amelyben a fantáziák és képzetvilágok szerepe nem lényegtelen, ám kizárólagosnak sem tekinthető. „A diaszpórára jellemző kultúra – fogalmaz egy másik, az intellektuális kreativitás és a szociológiai realitás, a politikai cselekvés között egyensúlyt teremteni kívánó szerző – mindig materialisan bevészt és szervezetenként testet öltött. Olyan transznacionális morális tettekben fejezi ki magát, mint a filantrópia, a politikai lobbizás, illetve a rokonság, a házasság családi kapcsolatai, avagy a gazdasági befektetés. Ezek teszik kézzelfoghatóvá a diaszpórákat mint a közös múlt/jövő elképzelt eszméiben lehorgonyozott *egymásért való felelősség (co-responsability)* transznacionális közösségeit.”²⁹

Nyilvánvaló, a felvillantott szempontok jóval tágabb érvényességűek, mint akár a világban szétszóródott magyarok, akár a szorosabban vett „amerikai magyarok” kérdésköre. Ezek kapcsán gyakran beszélünk diaszpóráról, ám

²⁵ Az új, „globális” diaszpórákról Cohn 1977 érdemel figyelmet.

²⁶ Clifford 1994, 328. Clifford írása rövidítve és nem túl jó fordításban magyarul is hozzáférhető: Clifford 2001. Kim Butler úgy látja, hogy a diaszpórákat nem annyira etnikai kategóriának kell tartani, hanem olyan sajátos értelmezési keretnek, „amelyben egy specifikus közösségformálódási folyamatot” lehet tanulmányozni (Butler 2001, 194).

²⁷ Tölölyan 1996, 29–30. Vö. Levy 2000; Krings 2003, 131–132.

²⁸ Björklund 2003, 352.

²⁹ Werbner 2000, 7. Lásd még Werbner 2002.

nem hagyható figyelmen kívül, hogy a fogalom használata milyen sokrétűvé, bonyolulttá vált. Ha diaszpórát mondunk, tisztában kell lenni azzal, hogy ennek szemantikai tartalma jelentősen átalakult az utóbbi időben, amely valószínűleg a szorosabban vett magyar glóbusz szemszögéből is elősegítheti új problémák megfogalmazását, eddig másként magyarázott, avagy az újabban jelentkező tények fölismerését és értelmezését.

III.

Van-e értelme tehát a diaszpórafogalom használatának az „amerikai magyarok” tanulmányozása során? Mennyiben lehetséges segítségével korábbi ismereteinket bővíteni, illetve mennyiben sikerül a mai folyamatokat megfelelő módon – s nem valamilyen korábbi állapothoz igazodó felfogásban – értelmezni? Végül soron van-e lényeges változás az „amerikai magyarok” helyzetét, életviszonyait, identitását illetően az elvándorlás és az azt követő időszakokhoz képest? A válasz monográfiát igényelne, itt néhány végiggondolandó szempont tézisszerű megfogalmazására van lehetőség.

1. Az a kérdés, hogy diaszpórát alkotnak-e az „amerikai magyarok”, látszólag felesleges, hiszen esetükben tisztán a migráció következményéről van szó. Mikor máskor, mint az „amerikai magyarság” kapcsán lenne leginkább jogosult diaszpóráról beszélni? Megfelel ez Walter Connor nyitott, laza meghatározásának, amely szerint a diaszpóra „egy népnek az óhazán kívül élő része”.³⁰ Az elmondottak alapján azonban korántsem vehetjük magától értetődőnek ezt az azonosítást. Ezért a feltett kérdést inkább úgy kell módosítani, hogy milyen összefüggésekben, milyen módon vehető föl az „amerikai magyarok” diaszpórajellege. A reflektálatlan, egyszerű megnevező és leíró szóhasználatot tehát a szorosabb értelmű kategóriával kellene felváltani. Az más kérdés, hogy a morfológiai leírás milyen komplexitású, így kiterjed-e a jellegzetes diaszpórikus viszonyulások és pozíciók számbavételére, nevezetesen például a tudati koncepciókra, a kibocsátó és befogadó közösséghez való kötődésre, az adott csoportnál nagyobb diaszpórikus térben mozgó individuumok közötti hálózatokra stb.

2. Diaszpóra-e az „amerikai magyarok” elnevezéssel illetett, szociológiai és kulturális értelemben meglehetősen vegyes konglomerátum *egésze*? Ez a kérdés az etnikai csoport és a diaszpóra közötti különbség problémája, amely nehezen határozható meg, különösen, ha ez utóbbira olyan viszonylag tág értelemben tekintünk, mint például az imént idézett Walter Connor-féle gondolat jegyében. Tölöllyan szerint az etnikai meghatározottságot elismerő államokban, mint amilyen az Egyesült Államok, a diaszpórák az etnikai csoportok al egységei. Vagyis minden diaszpóra etnikai csoport, de nem minden etnikai csoport képez diaszpórát. Más körülmények között nehezebb a megkülönböztetés. De a kettő közötti határok nem mindig egyértelműek, „komplex dinami-

³⁰ Connor 1986, 16.

ka szerint változnak”.³¹ Ezt a kapcsolódást a magyar kutatás még érdemben nem vizsgálta. Migrációs hullámok egymás közötti viszonyáról, az egyes hullámokhoz tartozó szociológiai csoportok összetételének változásáról ugyan már volt szó, de ez nem meríti ki a szóban forgó kérdést. Ez a szempont az elit és a migráns tömegekre összpontosító kutatások egymástól eléggé független pályán futó megközelítéseit is közelebb hozhatja egymáshoz. Elsősorban az utóbbiak kapcsán az sem feledhető, hogy a külföldi, bevándorolt munkaerő a befogadó országban az osztály és a nemzeti integráció kontextusába kerül, ami behatárolja életfeltételeit, tevékenységrendszerét és szociális, kulturális állapotát. A nagy gazdasági kivándorlás migránsai az amerikai munkásosztály tömegeit gyarapították. Sajátos szervezeteik, óhazai kötelekeik és a jelentékeny hányaduk által dédelgetett „örök visszatérés mítosza” fenntartotta etnikai-nemzeti származásuk emlékéit s részben kapcsolatrendszerét, miközben bevándorlóként alkalmazkodniuk kellett az új realitásokhoz. A bevándoroltak „proletár diaszpóráit” tehát teljes mértékig sem osztályhelyzetük, sem etnikai kötődésük nem határozta meg, viszont messzemenően meg kellett küzdeniük a beilleszkedés, az új életkörülmények kialakításának nehézségeivel.³² Akik az „amerikai magyarok” számszerű tömegét adták, mára az utódnemzedékek kategóriájába esnek, őket aligha tekinthetjük a magyar etnikum „óhazán kívül élő részének”. Őket legfeljebb a szimbolikus etnicitás alkalmi, helyzeti és tudati jellegű etnikai kötődései jellemzik, ami erősen különbözik a diaszpóráként létező csoportok *közösség*formálódásának sajátos folyamatától és elkötelezettségétől. De azt is látni kell, hogy a diaszpórikus jellegű társadalomszerveződés a későbbi középosztályból származó bevándoroltak vagy politikai menekültek és az ő utódaik esetében sem érvényesül magától értetődő módon.

3. Milyen nyelvi eszközökkel fejeződnek ki a kollektív és a társadalmilag típusos egyéni azonosságok? Nagy szükség lenne a diszkurzív megközelítésre, az önkifejezés meghatározásainak elemzésére. Kérdések egész sorozata merül fel. Mióta és milyen összefüggésben jelent meg a „diaszpóra” mint nyelvi kifejezés a magyar beszédmódban? Milyen analógiák, hasonló megnevezések voltak használatban? Nem derítettük még föl például a magyar és az ír kivándorlások vagy menekülthullámok értelmezésbeli párhuzamát, a szétszóródott zsidóság mintájára való hivatkozásokat, ami megtalálható már Kossuthnál, majd jóval később például az '56-osok által alapított Magyar Baráti Közösség egyes törekvéseiben az 1960–70-es években. Bizonyára más esetek is voltak. Egy további példaként hivatkozhatunk Kerényi Károlyra, akiről tudjuk, hogy az '56-os diákok előtt többször élt a görög szigetvilág analógiájával, s ugyanakkor „diaszpóráról” nem beszélt.³³ Azt is számba kell venni, hogy milyen „támadások” érték s érik a nemzeti retorikát uraló, bevett egyirányú asszimilációs mintát. Kérdés, hogy az önkifejezés, illetve a reprezentáció el tud-e szabadulni

³¹ Tölölyan 1996, 34.; idézet: 17.

³² Vö. Gabaccia–Ottanelli 1997.

³³ Várallyai 1992, 124–125. Kerényi szigetfelfogását igen tanulságos lenne a poszt-modern diaszpóradiskurzusokkal összevetve behatóan elemezni.

az öröklött modellektől, s a mai kommunikációs és mobilitási lehetőségek mellett az „óhaza–diaszpóra” viszony megváltozott politikai körülményei között milyen változások tapasztalhatók. Az ilyen és hasonló problémákat előtérbe állító diszkurzív szempontok az irodalomkritika és a többpólusú magyar irodalom képzetét valló felfogások, valamint a kivándorlás-, illetve migráció-történet szintén külön mederben folyó kutatásai között teremthetne-e termékeny kapcsolatokat.

4. Milyen diaszpóraidentitást fenntartó kötelékek formálják meg az államhatárokon átívelő mai társadalmi kapcsolatokat? A diaszpóra – de az önmagukat etnikailag definiáló egyének csoportjainak – szövete szociológiai és kulturálisan is sokkal több szálon szövődik, mint az óhazai politikai berendezkedéssel kapcsolatos meggyőződés, ami látszólag a legerőteljesebb mobilizációs tényező. Kétségtelenül fontos tudati elem volt ez a hidegháború korszakában, de a nemzethez mint szociológiai és kulturális csoporthoz való tartozás ennél sokkal szélesebb skálán érvényesült. Ma melyek az „egymásért érzett felelősség” artikulált elemei? Hogyan alakul a Trianon-szindróma jegyében fogant „áldozat” típusú kollektív képzetek sorsa, s milyen alternatívák alakulnak ki a nyelvi-kulturális tagoltság kifejezésére? A diaszpóra anyagiségét tudati vonatkozások mellett az emberi kapcsolatok, a rokonsági szálak, a kisebb-nagyobb szervezetek, közösségek nagy távolságokon átívelő hálózatai is formálják. A kommunikáció egykori módjai mára jelentősen átalakultak. A hagyományos családi levelezés, a kivándoroltak sajtó fórumai mellett (sőt helyett) a hálózatok fenntartása a mai technológia adottságainak köszönhetően bővül, ami az óhazai kapcsolatokat is átalakítja. A diaszpórát – mint szó volt róla – leginkább az emlékezet tartja fenn, de ennek mai lehetőségeit az információ technológia sokszorososan megkönnyíti. Legalábbis elvileg. Elvezet-e ez esetenként, meghatározott körülmények között a transznacionális hálózatok újraéledéséhez, s mobilizálódik-e, és ha igen, milyen értelemben egy „alvó” diaszpóra, ha nincs szó például az óhaza állami függetlenségének kivívásáról?³⁴ A jelek nem túl biztatóak, hiszen az intézmények sorvadásáról, a népesség szám csökkenéséről, a magyarul beszélők számának visszaeséséről vannak adataink. Azonban épp az ilyen tények miatt lenne szükség arra, hogy jobban lássuk az elmúlt két évtizedben kialakult interkontinentális viszonyulásokat, továbbá azt, milyen szerepet töltenek be az „amerikai magyarok” egy államhatártól függetlenül megrajzolható transznacionális magyar szociokulturális térben. A „diaszpóra” fogalma mindenképpen elősegíti, hogy a társadalomszerveződés mai mintáiról, változatairól pontosabb képet nyerjünk.

³⁴ Ez utóbbira lásd a horvát esetet: Winland 2002; vö. Anderson 1992. Azt az általános mai tapasztalatot is figyelembe kell venni, hogy a diaszpóráknak is megvannak a maguk „sovínisztái és kozmopolitái” (Björklund 2003, 352.), ami jól kifejezi, hogy a késő modernitás korában „a diaszpórák etnikailag kötöttek (*ethnic-parochial*) és kozmopoliták” (Werbner 2002, 2.).

Bibliográfia

- Anderson, Benedict 1992. *Long-Distance Nationalism. World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam, Centre for Asian Studies Amsterdam.
- Anthias, Floya 1998. Evaluating 'Diaspora': Beyond Ethnicity? *Sociology*, 32, 3: 557–580.
- Armstrong, John A. 1976. Mobilized and Proletarian Diasporas. *American Political Science Review*, 70, 2: 393–408.
- Avineri, Shlomo 1994. *A modern cionizmus kialakulása*. Budapest, Osiris.
- Bauman, Martin 2000. Diaspora: Genealogies of Semantics and Transcultural Comparison. *Numen*, 47, 313–337.
- Björklund, Ulf 2003. Armenians of Athens and Istanbul: the Armenian diaspora and the 'transnational' nation. *Global Networks*, 3, 3: 337–354.
- Bruneau, Michel 1995. Espaces et territoires de diasporas. In Bruneau, Michel (ed.): *Diasporas*. Montpellier, GIP Reclus, 5–23.
- Butler, Kim D. 2001. Defining Diaspora, Refining a Discourse. *Diaspora*, 10, 2: 189–219.
- Chaliand, Gérard – Rageau, Jean-Pierre 1991. *Atlas des diasporas*. Paris, Éditions Odile Jacob.
- Clifford, James 1994. Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9, 3: 302–338.
- Clifford, James 2000–2001. Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39, 12–17.
- Cohen, Robin 1997. *Global Diasporas. An Introduction*. London, UCL Press.
- Connor, Walter 1986. In Sheffer, Gabriel (ed.): *Modern diasporas in international politics*. London–Sydney, Croom Helm, 16–46.
- Encel, Frédéric 1994. *Eretz Israel*. Du précepte biblique aux contingences géopolitiques. *Hérodote*, No. 74–75. 159–195.
- Esman, J. Milton 1990. Ethnic Pluralism and International Relations. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 17, 1–2: 83–93.
- Fejős Zoltán 1995. Diaspora: Validity of a Concept for Ethnic Studies. In Krupa András – Eperjessy Ernő – Barna Gábor (szerk.): *Kultúrák találkozási – kultúrák konfliktusai*. (Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1993. október 7–8–9.) Békéscsaba–Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 467–472.
- Fejős Zoltán 2002. Az etnicitás változatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. In A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Budapest, Új Mandátum, 145–159.
- Gabaccia, Donna R. – Ottanelli, Fraser 1997. Diaspora or International Proletariat? Italian Labor, Labor Migration, and the Making of Multiethnic States, 1815–1939. *Diaspora*, 6, 1: 61–84.
- Géopolitique 1989. Géopolitique des diasporas. *Hérodote*, No. 53.
- Komoróczy Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Századvég.
- Krings, Matthias 2003. Diaspora: Historische Erfahrung oder wissenschaftliches Konzept? Zur Konjunktur eines Begriffs in den Sozialwissenschaften. *Paideuma*, 49, 137–156.
- Levy, André 2000. Diasporas through Anthropological Lenses: Contexts of Post-modernity. *Diaspora*, 9, 1: 137–157.
- Marienstras, Richard 1989. On the Notion of Diaspora. In Chaliand, Gérard (ed.): *Minority Peoples in the Age of Nation-States*. London, Pluto Press, 119–125.
- Médam, Alain 1993. Diaspora/Diasporas. Archétype et typologie. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 9, 1: 59–66.
- Rushdie, Salman 1996. Elképzelt szülőföldek. *Pompeji*, 7, 3–4: 20–31.

- Safran, William 1991. Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora*, 1, 1: 83–99.
- Shain, Yossi 1994–95. Ethnic Diasporas and U. S. Foreign Policy. *Political Science Quarterly*, 109, 5: 811–841.
- Sheffer, Gabriel ed. 1986. *Modern diasporas in international politics*. London–Sydney, Croom Helm.
- Sheffer, Gabriel 1994. Ethno-national Diasporas and Security. *Survival*, 36, 70–94.
- Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakonceptió magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 157–184.
- Sorenson, John 1992. Essence and Contingency in the Construction of Nationhood: Transformations of Identity in Ethiopia and its Diasporas. *Diaspora*, 2, 2: 201–228.
- Stewart, Michael 2003. The Hungarian Status Law: A New European Form of Transnational Politics? *Diaspora*, 12, 1: 67–101.
- Tölölyan, Khachig 1991. The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. *Diaspora*, 1, 1: 3–7.
- Tölölyan, Khachig 1996. Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment. *Diaspora*, 5, 1: 3–36.
- Várallyay Gyula 1992. „Tanulmányúton”. *Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után*. Budapest, Századvég – 56-os Intézet.
- Werbner, Pnima 2000. Introduction: The Materiality of Diaspora–Between Aesthetic and 'Real' Politics. *Diaspora*, 9, 1: 5–20.
- Werbner, Pnima 2002. The place which is diaspora: citizenship, religion and gender in the making of chaordic transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28, 1: 119–133.
- Winland, Daphne 2002. The Politics of Desire and Disdain: Croation Identity between „Home” and „Homeland”. *American Ethnologist*, 29, 3: 693–718.
- Yacoub, Joseph 1994. Les assyro-chaldéens, une minorité dispersée. *Hommes & Migrations*, No. 1172–1173: 37–41.